

Muğan Əliyev

Azərbaycan Respublikası
Vəkillər Kollegiyasının üzvü

QANUNVERİCİLİK PRİZMASINDAN İSTEHLAKÇILARIN HAQSIZ MÜQAVİLƏ ŞƏRTLƏRİNƏ QARŞI MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİ

Müasir dövrdə istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi hər bir dövlətin hüquq siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Son illərdə istehsalın kütləvi xarakter alması, istehlakçıların bu və ya digər vasitələrlə ehtiyacı olmayan malları istehlak etməyə məqsədli şəkildə istiqamətləndirilməsi, istehlak kreditlərinin sayının artması və digər bu kimi səbəblərdən istehlakçıların düşdüyü vəziyyət onların hüquqlarının müdafiəsinin aktuallığını daha da ön plana çıxarır. Qeyd edilən şərtlər daxilində istehlakçıların satıcı (istehsalçı, icraçı) ilə müxtəlif müqavilə münasibətlərinə daxil olması təbiidir. Lakin tərəflər arasında bağlanan müqavilələrin müqavilələr azadlığı, müqavilə tərəflərinin bərabərliyi, mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi kimi müasir hüquq sistemlərinin mənimsədiyi hüquq prinsiplərinin tələblərinə cavab verdiyini hər bir halda demək mümkün deyil. Belə ki, klassik öhdəliklər hüququna xas olan müqavilələrdən fərqlənən yeni müqavilə tipləri – standart (birtipli) müqavilələr meydana çıxmışdır ki, bununla da müqavilə şərtlərinin müzakirə edilməsi imkanı aradan qalxmış, istehlakçıları isə istehsalçıların, kredit təşkilatlarının diktə etdikləri müqavilənin standart şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışlar. Ancaq qüvvətli və təşkilatlanmış satıcı bu müqavilədən əlaəhinə olaraq çıxacaq problemləri aradan qaldıra bilmək üçün peşəkar hüquqşünaslara istehlakçının başa düşməkdə çətinlik çəkəcəyi bir dillə müqavilə formaları (nümunələri) hazırlatmışdır. Əksər hallarda, bu müqavilə formaları hüquqşünasların belə diqqət edə bilməyəcəyi “tələlər”i ehtiva edir. Bu halda müqavilə azadlığı prinsipi istehlakçı əleyhinə pozulmuş, əvvəlcədən bir tərəfli qaydada hazırlanmış müqavilələrlə istehlakçının müqavilədən asılılığı təmin edilmiş olur. Beləliklə, iqtisadi baxımdan zəif və təşkilatlanmamış olan istehlakçıların onlara təklif edilən standart müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş və tərəflər mənafeləri arasındakı ədalətli balansı güclünün xeyrinə pozan haqsız müqavilə şərtlərinə qarşı qorunması zərurəti ortaya çıxır. Bu mənada istehlakçı nəhəng kartellər, haqsız əməliyyat şərtləri, haqsız rəqabət, hədsiz qiymət artımı, ağır kredit şərtləri ilə qarşı qarşıyadır. Bu vəziyyət istehlakçıların qorunmasına yönəlmiş nizamasalınmaların nə qədər haqlı olduğunu və zəruriliyini açıq şəkildə ortaya qoymaqdadır.

İstehlakçıların haqsız müqavilə şərtlərinə qarşı qorunması problemi Avropa müqavilə hüququ və məhkəmə təcrübəsinə uzun illərdir ki, məlumdur. Avropa mülki qanunlarının çoxu belə bir həll yolunu mənimsəmişlər: Müqavilənin bağlanılmasında və ya müqavilə şərtinin yerinə yetirilməsində, tərəflərdən birinə ədalətsiz şəkildə üstünlük verən müqavilə və ya şərt etibarsız hesab edilməlidir. Çünki burada müqavilədən ədalətsiz şəkildə üstünlük əldə edən tərəfin, qarşı tərəfin iqtisadi vəziyyətindən, təcrübəsizliyindən, müzakirə gücünün zəifliyindən və bu səbəblərlə asılılığından faydalanaraq ədalətsiz üstünlük qazanmasından söhbət gedir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinə görə Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır.

“İstehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanunun (bundan sonra - İHMQ) 16-cı maddəsinə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlarla müqayisədə istehlakçının hüquqlarını məhdudlaşdıran müqavilə şərtləri etibarsız sayılır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra - AR MM) 20-ci fəslinin (“Müqavilə hüququ”) 3-cü paragrafının (“Müqavilənin standart şərtləri”) 417-420-ci maddələrində müqavilənin standart şərtlərinin anlayışı verilir, belə şərtlərin müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilməsi halları müəyyənləşdirilir, müqaviləyə daxil edilmiş olsa belə, etibarsız sayılan şərtlərin siyahısı göstərilir. AR MM istehlakçılarının haqsız müqavilə şərtlərinə qarşı müdafiəsinin mərhələli mexanizmini nəzərdə tutur ki, bunlar aşağıdakılardır.

(A) Müqavilə şərtinin haqsız olub-olmamasının yoxlanılması zamanı tərəflərin onu müfəssəl müəyyənləşdirib-müəyyənləşdirməməsi araşdırılmalıdır.

Bu tələb AR MM-in 417.2-ci maddəsindən irəli gəlir. Həmin maddəyə əsasən əgər tərəflər müqavilənin şərtlərini müfəssəl müəyyənləşdirməmişlərsə, bunlar müqavilənin standart şərtləri sayılır. Ümumilikdə AR MM-in 20-ci fəslinin 3-cü paragrafından, xüsusilə də 417.2-ci maddədən aydın olur ki, yalnız müqavilənin standart şərtləri, yəni müqavilə tərəflərinin qarşılıqlı müzakirə predmeti olmayan şərtlər həmin paragrafda nəzərdə tutulan hallarda haqsız şərt kimi qiymətləndirilə bilər. Müqavilənin standart şərtlərinin anlayışı AR MM-in 417.1-ci maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə müvafiq olaraq müqavilənin standart şərtləri əvvəlcədən ifadə edilmiş, dəfələrlə istifadə üçün nəzərdə tutulan elə şərtlərdir ki, bunları bir tərəf (təklif edən) digər tərəfə təqdim edir və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş normalardan fərqlənən və bu normaları tamamlayan qaydalar onların vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Maddənin dispozisiyasından çıxış edərək müqavilənin standart şərtlərinin aşağıdakı cəhətlərini fərqləndirə bilərik.

1) Əvvəlcədən və birtərəfli qaydada müəyyənləşdirilmə: Müqavilənin standart şərtlərini iqtisadi baxımdan güclü olan tərəf əvvəlcədən birtərəfli qaydada müəyyənləşdirir və bu şərtlər istehlakçı ilə müzakirə edilmir. İstehlakçı istər birtərəfli qaydada müəyyənləşdirilmiş bu şərtlərlə əvvəlcədən tanış olub məzmununa təsir edə bilmir, istərsə də, müqavilənin imzalanması zamanı da belə şərtləri müzakirə mövzusunə çevirmək imkanına malik olmur. Nəticədə müqavilələr hüququnun əsas prinsiplərindən biri olan “tərəflərin bərabərliyi” prinsipinin tələbləri pozulur.

2) Ümumi və mücərrəd (abstarkt) xarakterli olma: Müqavilənin standart şərtləri qanun normaları kimi ümumi və mücərrəd bir şəkildə hazırlanır. Bu şərtlərin mücərrəd xarakterli olması özünü onda göstərir ki, onlar konkret bir (yəni qurulacağı məlum olan) müqavilə münasibətini nizamlamaq məqsədilə hazırlanırlar. Bunların ümumi xarakteri isə özünü onda biruzə verir ki, onlar konkret şəxslər nəzərə alınmadan müəyyən topluluğa (məsələn, tələbə krediti və s.) istiqamətlənmişdir. Müqaviləni tərtib etmiş tərəf bir istinadla və ya standart şərtləri mətninə daxil etdiyi müqaviləni imzalatmaqla müqavilənin standart şərtlərini müqavilənin tərkib hissəsinə çevirəcəkdir.

3) Çox sayda müqavilə üçün əvvəlcədən hazırlanma: Əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müqavilənin standart şərtləri eyni tipli (məsələn, kredit, sığorta müqavilələri və s.) çoxsaylı (birdən artıq) müqavilələrdə istifadə edilmək məqsədilə hazırlanmalıdırlar.

Göründüyü kimi, haqsız şərtin ilk əlaməti onun satıcı (istehsalçı, icraçı, kredit verən) tərəfindən istehlakçı ilə fərdi qaydada müzakirə edilərək razılaşdırılmadan, yəni müfəssəl müəyyənləşdirilmədən birtərəfli qaydada müqaviləyə daxil edilməsidir. “Fərdi qaydada müzakirə edilərək razılaşdırılmama” termini müqavilə bağlayarkən istehlakçılarının onun məzmunu üzərində real (faktiki) təsirinin olmamasını ifadə edir.

Qeyd edək ki, müqavilə şərtinin müfəssəl müəyyənləşdirilməsinə dair tələblər kifayət qədər ciddidir. Məsələn, istehlakçıya müxtəlif şərtlərdən birini seçmək və ya müqavilədəki potensial boşluqları (qiymət və ya müddətə dair və s.) doldurmaq imkanının verilməsi müqavilənin lazımınca müzakirə edilməsi nəticəsinə gəlmək üçün kifayət deyil. Bundan əlavə, standart şərtlər müqavilənin əksər və

ya müəyyən bir hissəsini əhatə edə bilər ki, bu da müqavilənin növündən asılıdır. Məsələn, standart icarə müqaviləsində əksər mühüm şərtlər standart xarakter daşıyacaq, yalnız müqavilə tərəflərinin adları, icarə obyektini, icarə haqqı və icarənin başlanma tarixi kimi şərtlər dəyişdirilməli olacaqdır. Bundan fərqli olaraq, alqı-satqı müqavilələrində standart ödəniş şərtləri həmin müqavilənin yalnız müəyyən bir hissəsini təşkil edəcəkdir.

(B) Müqavilə şərtinin haqsız olub-olmamasının yoxlanılması zamanı həmin şərtin müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilib-çevrilməməsi araşdırılmalıdır.

Bu tələb AR MM-in 418.1-ci maddəsindən irəli gəlir. Həmin maddəyə əsasən müqavilənin standart şərtləri onu təklif etmiş tərəflə digər tərəf arasında bağlanmış müqavilənin tərkib hissəsinə yalnız o halda çevrilir ki, təklif etmiş tərəf müqavilənin bağlandığı yerdə əyani qeyd yazsın və bu şərtlərə istinad etsin, digər tərəf isə həmin şərtlərlə tanış olmaq və razıdırsa, bu şərtləri qəbul etmək imkanına malik olsun.

Göründüyü kimi, qanunverici tələb edir ki, müqavilənin standart şərtini təklif etmiş tərəf belə şərtləri kontragentin diqqətinə açıq bir şəkildə çatdırmalıdır. Məsələn, müqavilənin standart şərtləri müqavilə bağlamaq barədə təklifin (ofertanın) əks olunduğu sənədin arxa hissəsində göstərilmişdirsə, onda həmin sənədin birinci səhifəsində sözügedən şərtlərə aydın bir istinad olmalıdır; internet vasitəsilə bağlanan müqavilələrdə istehlakçının internet vasitəsilə sifariş verməzdən əvvəl saytda müqavilənin standart şərtləri ilə tanış olmaq imkanına malik olması kifayətdir.

Bununla bağlı xarici məhkəmə təcrübəsi də maraqlıdır. İngiltərədə Apellyasiya Məhkəməsi “İnterfoto vs. Stiletto” işi üzrə qərarında göstərmişdir: “Qarşı tərəfə ümumi qaydada məlum olması qeyri-mümkün olan ağır və ya qeyri-adi müqavilə şərti, ona istinad edən tərəfin sözügedən şərti ədalətli şəkildə kontragentin diqqətinə çatdırdığını sübut edəndək, etibarsız hesab edilir. Bu meyar gözlənilməyib və ona görə də İnterfoto həmin şərtə istinad edə bilməz”.

İngiltərə Yüksək məhkəməsinin “Thornton vs. Shoe Lane Parking” işi üzrə 17 dekabr 1970-ci il tarixli qərarı da kifayət qədər maraqlıdır. İşin faktiki halları ondan ibarətdir ki, iddiaçı maşını ilə yeni avtomatik qaraja daxil olmuşdur. O, həmin qarajda əvvəllər olmamışdı. Girişdəki işıqfor “qırmızı”-ni göstərir və maşın yaxınlaşanda quraşdırılmış qurğu bileti təqdim edirdi. İddiaçı bileti götürmüş və yaşıl işıq yanandan sonra qaraja daxil olmuş və maşınını park etmişdi. İddiaçı geri qayıtdıqda nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyini və maşınına zərər dəydiyini aşkar etmişdi. İddiaçı vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini cavabdehdən – qaraj sahibindən tələb etmişdir. Cavabdeh biletə onların məsuliyyətini istisna edən şərtin olmasına istinad etmişdir. Biletə maşının daxil olma tarixi və maşının götürülməsi zamanı onun təqdim edilməli olması göstərilmişdi. Biletin aşağı sol küncündə kiçik hərflərlə bunun qarajda nümayiş etdirilən məhdudlaşdırıcı şərtlərlə tənzimlənməsi qeyd edilmişdir. Bilet qurğusunun bərkidildiyi dirəyin arxasında yerləşən sütunda 8-lik ölçülü hərflərlə “şərtlər” əks olunmuşdu. İkinci şərtə istehlakçıların maşınını qarajda olduğu müddətdə dəymiş zərəre görə cavabdehin məsuliyyət daşmadığı qeyd edilmişdi. Məhkəmə qərarında göstərilmişdir: “Bu şərt o qədər geniş və hüquqları pozandır ki, məhkəmə ən aşkar surətdə diqqətinə çatdırıldığı hallar istisna olmaqla, hər hansı şəxsin onunla bağlı olmasına qərar verə bilməz. ... Lazımı qaydada diqqətə çatdırılması üçün həmin şərtin qırmızı hərflərlə yazılması və “qırmızı əl”in ona işarə etməsi şəklində və ya buna bərabər digər formada çap edilmiş olması tələb edilirdi.

Fransa Kassasiya Məhkəməsi 3 may 1979-cu il tarixli bir qərarında müqavilənin standart şərtlərinin alqı-satqı müqaviləsi üzrə sifariş formasının arxasında qeyd edilməsini, müqavilənin ön səhifəsinin imzalanmasını, ön səhifədə arxa səhifədəki standart şərtlərə hər hansı aydın istinadın olmamasını rəhbər tutaraq alıcının həmin şərtlərə razılıq verməməsi və buna görə də sözügedən şərtlərin ona münasibətdə tətbiq olunmasının yolverilməzliyi nəticəsinə gəlmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilənin standart şərtlərinin mətninin istehlakçıya verilməsinə

baxmayaraq müqavilənin özündə bu şərtlərə istinad yoxdursa və ya əskinə, müqavilədə istinad edilməsinə baxmayaraq müqavilənin standart şərtlərinin məni istehlakçıya verilməmişdirsə, onda həmin şərtlərin müqavilənin tərkib hissəsinə çevrildiyini demək mümkün deyildir.

AR MM-in 418.1-ci maddəsində yer verilmiş “kontragentin müqavilənin standart şərtləri ilə tanış olmaq və razıdırsa, bu şərtləri qəbul etmək imkanına malik olması” onu ifadə edir ki, həmin şərtlərə istinad edilməsi kifayət deyil, sözügedən şərtləri təklif etmiş tərəf kontragentə onların məzmunu ilə tanış olmaq imkanını da təmin etməlidir. Bu halda müqavilənin imzalamış istehlakçı müqavilənin standart şərtlərini oxumaq imkanına malik olacaq və həmin şərtlərin onun üçün nə ifadə etdiyini qiymətləndirə biləcəkdir. Belə hallarda istehlakçı müqavilənin standart şərtləri müqavilənin mətnindədirsə, müqavilə mətnini imzalamaqla, müqavilənin arxasında və ya əlavəsindədirsə, əks edildiyi yerlərdə tanış olaraq və qiymətləndirərək onları müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilməsinə razı olduğunu açıq şəkildə ifadə edir. İstehlakçının bu iradə ifadəsi müqavilənin standart şərtləri ilə tanış olmasını və onların müqaviləyə daxil edilməsinə razılığını nəzərdə tutur, lakin müqavilənin standart şərtlərinin onunla müzakirə edildiyi mənasına gəlmir. Göstərilən şərtlər istehlakçı ilə müzakirə edilmişsə və ya istehlakçı bu şərtləri dəyişdirmə imkanına malik olmuşsa, onda belə şərtlərin müqavilənin standart şərti və dolayısı ilə haqsız şərt kimi qiymətləndirilməsi mümkün deyil.

(C) Müqavilə şərtinin haqsız olub-olmamasının yoxlanılması zamanı həmin şərtin etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olaraq müqavilənin digər tərəfi üçün zərərli olub-olmaması araşdırılmalıdır.

Bu mərhələdə AR MM-in 418.1-ci maddəsinin tələbinə cavab verərək müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilmiş müqavilənin standart şərtinin məzmununun yoxlanılması həyata keçirilir. Belə bir yoxlamanın həyata keçirilməsi zəruridir, çünki müqavilənin standart şərtini təklif etmiş tərəf onu birtərəfli qaydada hazırlamışdır və kontragentə həmin şərtlərə təsir etmək imkanı verməmişdir.

AR MM-in 420.1 və 420.3-cü maddələrində etibarsız sayılan müqavilənin standart şərtlərinin siyahısı verilmişdir. AR MM-in 420.1 və 420.3-cü maddələrinin dispozisiyasından (həmin maddələrdə “sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan fiziki şəxslər” ifadəsinə yer verilmişdir) aydın olur ki, siyahıda göstərilən haqsız şərtlərin etibarsızlığına dair müddə yalnız fiziki şəxs olan istehlakçılarla bağlanmış müqavilələrə şamil olunur. Həmin müddə hüquqi şəxs olan istehlakçılara (İHMQ-nin 1-ci maddəsində “istehlakçı” anlayışına tərif verilmiş və burada hüquqi şəxslər də istehlakçı kimi qəbul olunmuşdur) şamil edilmir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, sözügedən siyahı qəti deyil və potensial haqsız şərtlərin hamısını əhatə etmir. Haqsız şərt olması iddia edilən müqavilənin standart şərtinin AR MM-in 420.1 və 420.3-cü maddələrindəki siyahıda əks olunmuş şərtlərlə üst-üstə düşməməsi halında, mübahisə AR MM-in 420.2-ci maddəsinin tələblərinə uyğun həll olunmalıdır. Həmin maddəyə görə müqavilənin standart şərti müqaviləyə daxil edilmiş olsa da, etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olaraq müqavilənin digər tərəfi üçün zərərlidirsə, etibarsızdır. Bu zaman həmin şərtlərin müqaviləyə daxil edildiyi şərait, tərəflərin qarşılıqlı maraqları və sair nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vicdanlılıq prinsipi Kontinental hüquq sistemində xas olan bir prinsipdir. Martijn Hesselink Kontinental hüquq sistemində subyektiv və obyektiv vicdanlılıq fərqləndirir. Subyektiv vicdanlılıq faktları və ya hadisələri bilmək və ya məlumatlı olmamaqla bağlıdır və əsasən mülkiyyət hüququ ilə əlaqədardır. Obyektiv vicdanlılıq isə daha çox müqavilə hüququna xasdır. Obyektiv vicdanlılıq müqavilə tərəflərinin əməl etməli olduğu norma və standartları ehtiva edir.

M. Hesselink tərəfindən aparılan bölgü Azərbaycan mülki hüququna da xasdır. Belə ki, AR MM-in vicdanlı əldə etmə institutunu tənzimləyən normaları (149, 182-ci maddələri) subyektiv vicdanlılıqla bağlıdır. AR MM-in 420.2-ci, 425-ci maddələri müqavilə hüququna xas olan obyektiv vicdanlılıq nəzərdə tutur.

İrene Kullun fikrincə, “vicdanlılıq prinsipi həm də konstitusion prinsipdir. O, tələb edir ki, sosial münasibətlərin iştirakçıları biri-birinə qarşı xoş niyyətlə, lazımı qaydada və ədalətlə davransınlar.

Bu prinsipin mülki hüquqa tətbiqində məqsəd iqtisadi münasibətlərə ədalətlik, nizam və vicdanlıq gətirilməsindən ibarətdir”.

Vicdanlıq prinsipi sadəcə konkret bir sıra hüquq münasibətlərinə deyil, sosial həyatda qarşıya çıxan hər cür hadisələrə tətbiq edilə bilən ümumi prinsip xarakterindədir. Bu prinsipin tətbiqində məqsəd hüquqi tənzipləməyə elastiklik qazandırmaq və maraqlar arasındakı balans zidd olan hallara yol verməməkdir. Çünki normativ hüquqi aktlarla nə qədər ətraflı tənzipləmələr nəzərdə tutulsa da, hüquqların həyata keçirilməsində və öhdəliklərin icrasında hər bir hal üçün əməl olunması tələb edilən davranış qaydalarını tək-tək müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

AR MM-in 420.2-ci maddəsində qeyd edilmiş vicdanlıq prinsipi cəmiyyətdə şəxslərin biri-birilə olan münasibətlərində necə davranmalı olmalarını göstərir və hətta şəxslərin üzərinə bu prinsipin tələb etdiyi şəkildə davranma öhdəliyi qoyur. Bu prinsipin məzmunu və tələb etdiyi diqqətin dərəcəsi dəyişkəndir, başqa sözlə, xüsusi hallara və şərtlərə əsasən dəyişir. Vicdanlıq prinsipi tələb edir ki, müqavilənin standart şərtini təklif etmiş tərəf cəmiyyətdəki digər normal (ortalama) şəxslərdən belə bir vəziyyətdə necə davranması gözlənilirsə, eyni qaydada davranmış olsun (yuxarıda sözügedən obyektiv vicdanlıq). Başqa sözlə, konkret halda, müqavilənin standart şərtlərini təklif etmiş tərəfin kontragentin hüquq və mənefeyini nəzərə alması vicdanlıq prinsipinin tələbidir. Bu baxımdan müqavilənin standart şərtlərinin etimad və vicdanlıq prinsiplərinə uyğunluğu araşdırılarkən müqavilənin standart şərtlərini qəbul etməyə məcbur olmuş tərəfin (istehlakçının) həmin şərtlərin qəbulu nəticəsində məhrum olduğu mənfəətləri, habelə müqavilə tərəflərinin maraqlarının qarşılıqlı olaraq və adil bir şəkildə nəzərə alınb-alınmaması araşdırılmalıdır.

Alman Yüksək Məhkəməsi 1956-cı il tarixli bir qərarında ilk dəfə vicdanlıq prinsipinə əsaslanan mövqeyini ifadə etmişdir. Məhkəməyə görə müqavilənin standart şərtlərini təklif etmiş tərəfin inhisarçı olub-olmaması və bu üstün vəziyyətdən istifadə edib-etməməsi araşdırılmadan müqavilənin standart şərtlərində olan müddələrin müqavilə tərəflərinin qarşılıqlı maraqlarını ədalətli bir şəkildə balanslaşdırmadığı, müştərinin mənefələrini şərtləri təklif edən xeyrinə məhdudlaşdırıb aradan qaldırdığı hallarda, bu müddələrin etibarsızlığı barədə qərar qəbul olunmalıdır.

Palermo ümumi yurisdiksiya məhkəməsi “Adiconsum v. Banco di Sicilia” işi üzrə 24 fevral 2006-cı il tarixli qərarında kredit müqaviləsinə daxil edilmiş və hər 3 aydan bir faizlərin kapitallaşdırılmasını (yəni hesablanan faizlərin əsas borc məbləğinin üzərinə əlavə edilməsi və faizlərin toplanmış yeni məbləğdən hesablanması) nəzərdə tutan şərti haqsız şərt olduğuna qərar vermişdir.

Turin Apellyasiya Məhkəməsi “Fiat Auto S.p.A. v. Comitato Difesa Consumatori (Comitato Consumatori Altroconsumo)” işi üzrə 22 fevral 2000-ci il tarixli qərarında avtomobil alqı-satqı müqaviləsinə daxil edilmiş və qüsurlu avtomobilin satılması halında istehlakçının həmin avtomobili dəyişdirmək və ya təmir etmək hüququna malik olmasını nəzərdə tutmasına baxmayaraq belə halda istehlakçının müqaviləni birtərəfli qaydada pozmaq hüququnu istisna edən şərti haqsız şərt hesab etmişdir.

Budapeşt məhkəməsi “OFE (Kläger I.) v. Vodafone Rt” işi üzrə 1 iyul 2004-cü il tarixli qərarında vicdanlıq prinsipindən çıxış edərək müqavilənin standart şərtini haqsız şərt kimi qəbul etmişdir. İşin faktiki halları ondan ibarətdir ki, “Vodafone” şirkəti 15.07.2002-ci il tarixdə “Rock ‘n’ Roll” tarifindən istifadə edən müştərilərini həvəsləndirmək üçün onlara limitsiz GPRS internet imkanı ilə təmin etməyi təklif etmişdir. Şirkət limitsiz internet xidmətinin 15 oktyabr 2002-ci il tarixədək ödənişsiz olacağını bildirmişdir. Şirkət limitsiz internet xidmətinə təminat vermiş və istehlakçıları əmin etmişdir ki, bu xidmətin qiyməti 12 ay ərzində dəyişdirilməyəcək. Bir çox istehlakçılar limitsiz internet xidmətinə görə Şirkətlə bir və ya iki illik müqavilə bağlamışlar. 2003-cü ilin fevral və martında Şirkət bir sıra müqavilələrə birtərəfli qaydada standart şərtləri əlavə etmiş, limitsiz GPRS internet istifadəsini nəzərdə tutan şərti ona həmin xidməti məhdudlaşdırmaq və ya ləğv etmək hüququ verən yeni bir şərtlə əvəzləmişdir. Müqaviləyə göstərilən dəyişikliklərin edilməsi

nəticəsində onu vaxtında əvvəl ləğv etmək istəyən istehlakçılar Şirkətə buna görə müəyyənləşdirilmiş haqq ödəməli idilər. Budapeşt məhkəməsi öz qərarında qeyd etmişdir ki, cavabdeh müqavilənin ilkin standart şərtlərini birtərəfli qaydada öz xeyrinə dəyişdirmişdir; yeni müqavilə şərtinə görə cavabdeh qüsurlu olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün istehlakçılara münasibətdə xidmətlərini məhdudlaşdırmaq hüququnu özündə saxlamış, bununla da, birtərəfli qaydada və heç bir ağılabatan əsas olmadan özünə internet xidmətlərini məhdudlaşdırmaq imkanını təmin etmişdir. Beləliklə, cavabdeh vicdanlılıq prinsipinin tələblərinə zidd hərəkət etmişdir. Məhkəmə göstərilənlər əsasında yeni standart müqavilə şərtinin haqsız olması barədə qərar qəbul etmişdir.

Yarqıtay (Türkiyə Respublikasının kassasiya məhkəməsi) 7 aprel 1981-ci il tarixli bir qərarında minik avtomobilinin satışına dair müqavilənin 4-cü maddəsində satıcıya avtomobilinin təhvil verilmə tarixini uzatmaq və təhvil günündəki bazar qiymətini tələb etmək hüququ verən standart şərtlə bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Bu maddədə açıq bir şəkildə konkret olaraq satıcıya təhvil vermə müddətini uzatmaq hüququ verilmişdir. Cavabdehin bu hüququnu hədsiz dərəcədə istədiyi kimi həyata keçirə biləcəyi də əsla düşünülə bilməz. Həqiqətən də cavabdeh vicdanlılıq prinsipinə əməl etmək öhdəliyi daşıyır (MM, mad. 2). Konkret halda, iddiaçının istehlakçı xarakteri ilə cavabdeh qarşısında iqtisadi baxımdan gücsüz olduğu da əsla göz ardı edilə bilməz. Ümumilikdə Ölkəmizdə uzun bir zamandır mövcud olan inflyasiyanın səbəb olduğu qiymət yüksəlmələrinin bütün təsirlərinin iddiaçının çiyinlərinə yükləmək də ədalətli bir həll ola bilməz. Cavabdehin, təhvil hüququnu özündə saxlayan şərtə sui-istifadə etdiyi və iddiaçı istehlakçı əleyhinə istifadə edib-etmədiyi, MM-in 2-ci maddəsindəki vicdanlılıq prinsipinə zidd davranıb-davranmadığı müəyyənləşdirilməli və mübahisə bu yolla həll edilməlidir”.

AR MM-in 420.2-ci maddəsində müqavilənin standart şərtinin haqsız şərt kimi qiymətləndirilməsi üçün onun etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olmaqla yanaşı həm də kontragent üçün zərərli olması tələb edilir. Başqa sözlə, etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olmanın mühüm aspektini onun, tərəflərin müqavilədən irəli gələn hüquq və öhdəlikləri arasında istehlakçının zərərinə əhəmiyyətli uyğunsuzluğun yaranması ilə nəticələnməsi, təşkil edir. Lordlar Palatası “Director General of Fair Trading v First National Bank plc” işi üzrə 2002-ci il tarixli qərarında “əhəmiyyətli uyğunsuzluq” tələbini belə açıqlamışdır: “Əgər şərt tərəflərin müqavilədən irəli gələn hüquq və öhdəliklərini satıcının (icraçının) xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək qədər ağırdırsa, onda əhəmiyyətli uyğunsuzluq mövcud olur”.

Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra müqavilələrdə tərəflərin hüquq və vəzifələri arasında mükəmməl tarazlığın olmasının gözlənilməsi uyğun olmur. Bu baxımdan əsas diqqət müqavilədə istehlakçının üzərinə qoyulmuş öhdəliklərin həmin müqavilədə ona verilmiş hüquqlar vasitəsilə tarazlaşdırılıb-tarazlaşdırılmamasına verilməlidir. Bir sıra hallarda, müqavilənin standart şərtinin tərəflərin hüquq və vəzifələri arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluğa səbəb olub-olmaması, həmin şərtin istehlakçının ümumi hüquqdan irəli gələn hüquqlarını məhdudlaşdırıb-məhdudlaşdırmadığının müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə qiymətləndirilə bilər.

Nəticə

Müqavilə azadlığı prinsipi müqavilə bağlamaq və ya bağlamamaq azadlığı ilə yanaşı şəxslərin müqavilənin şərtlərini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirməkdəki sərbəstliyini də ehtiva edir. Müqavilə azadlığı mütləq azadlıq deyil və qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada məhdudlaşdırılması mümkündür. Ümumi sözlərlə desək, belə məhdudlaşdırma tələflərin kifayət qədər məlumatlı olmamaları və ya tərəfin öz maraqlarının təmini üçün yetərli müzakirə gücünün olmaması ilə bağlı olur. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi müəyyən hallarda məhkəmənin haqsız müqavilə şərtlərinə müdaxilə etməyə imkan verir. İstehlakçılarla bağlanan müqavilələrdə onların haqsız müqavilə şərtlərinə qarşı qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki istehlakçının yalnız satılan malın, təqdim edilən xidmətin (işlərin) xüsusiyyətləri baxımından (məsələn, malın lazımı

keyfiyyətdə olması, təhlükəsiz olması və s.) müdafiəsi kifayət deyil. İstehlakçı həm də mal və xidmətləri (işləri) əldə etmə şərtlərini müəyyənləşdirən, tərəflərin hüquq və öhdəliklərini nizama salan müqavilə mətnlərinə qarşı da qorunmalıdır. Təklif etdiyi müqaviləni əvvəlcədən hazırlayan və istehlakçıya müzakirə şansı və imkanı vermədən imzalatdıran satıcı (icraçı) bununla da həmin müqaviləyə tamamilə özünü xeyrinə olan şərtləri daxil edəcəkdir. Nəticədə istehlakçılar qanunla onlara verilmiş hüquqlardan müqavilə bağlamaqla könüllü şəkildə imtina etmiş kimi qəbul olunacaq və öz hüquqlarını həyata keçirə bilməyəcəklər. Digər tərəfdən, istehlakçıların təşkilatlanmış istehsalçıların, satıcıların və ya kredit təşkilatlarının qarşısında istər iqtisadi, istər savad, istərsə də, müzakirə gücü baxımından zəif olması faktı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Başqa sözlə, əksər hallarda istehlakçının təklif edilmiş müqaviləni oxumağa vaxtı belə olmur; hətta vaxtı olsa və oxusa belə, istehlakçı böyük ehtimalla həmin müqavilə şərtlərini başa düşməyəcəkdir. İstehlakçı müqavilənin şərtlərini başa düşsə belə, həmin şərtlərə qarşı etirazını ifadə edə bilmir, çünki əks halda, təklif edilən maldan (xidmətdən, işdən) faydalana bilmir. İstehlakçının başqa satıcının yanına getsə də, eynilə belə şəraitlə qarşılaşacağı aydındır. AR MM-də haqsız müqavilə şərtinin anlayışı verilməmişdir. AR MM-in 417-420-ci maddələri haqsız şərti təklif etmiş tərəfin dəfələrlə istifadə üçün əvvəlcədən birtərəfli qaydada müəyyənləşdirdiyi və müqaviləyə daxil etdiyi, lakin etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olaraq müqavilənin digər tərəfi – istehlakçı üçün zərərli olan şərt kimi xarakterizə edir. AR MM-də haqsız müqavilə şərtlərinin qəti olmayan siyahısı verilmişdir ki, bu da, haqsız müqavilə şərtləri ilə bağlı hər hansı mübahisəyə baxan məhkəməyə müəyyən qədər kömək edəcəkdir.

AR MM istehlakçıların haqsız müqavilə şərtlərinə qarşı qorunmasında mərhələli yoxlama (nəzarət) mexanizmi müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, ilkin olaraq müqavilə tərəflərinin haqsız olması iddia edilən şərti bilavasitə müzakirə edib-etməməsi, sonra həmin şərtin müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilib-çevrilməməsi, daha sonra sözügedən şərtin etimad və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olaraq müqavilənin digər tərəfi üçün zərərli olub-olmaması araşdırılmalıdır. Aparılmış araşdırmanın nəticəsində müqavilə şərtinin haqsız şərt olmasına qərar verildikdə, AR MM-in etibarsız əqdlərin nəticələri ilə bağlı müvafiq müddəaları tətbiq edilir. Sonda təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi lazımı səviyyədə deyil. Bu sferada məhkəmə təcrübəsinə demək olar ki, rast gəlinməməkdədir. Bunun iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, istehlakçıların bilik səviyyəsi müqavilədəki şərtin haqsız şərt olmasını əsaslandırmaq üçün yetərli deyil. İkincisi, məhkəmələrimizin müqavilədən (məsələn, bank və istehlakçı arasındakı kredit müqaviləsi və s.) irəli gələn mübahisələrdəki mövqeyi əksər hallarda “müqavilə müqavilədir, şərtlərinə əməl edilməlidir” kimi olur. Başqa sözlə, bu növ mübahisələrin özü belə məhkəmələrimiz üçün kifayət qədər yenidir.